

KELÂM İLMİNDE MÜTEVÂTİR HABERİN BİLGİ VE DELİL DEĞERİ

Mustafa Selim YILMAZ*

Öz

Mütevâtir haber, kelâm ilminde dinin temellerinin, özellikle de Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispatlanmasında önemli işleve sahip bir kavram olarak kullanılmıştır. Bu kavramı, İmam Mâturîdî haber üst başlığı altında ele alarak bilgi teorisinin önemli bir parçası haline getirmiştir. Sonraki süreçte bu kavram, kelâm bilgi teorisinin vazgeçilmez bir başlığı olmuştur. İmam Mâturîdî'nin bu bağlamda yaptığı en büyük açılım, mütevâtir haberi, haber-i resûlün ispatlanmasında aslı bir araç olarak kullanmasıdır. Kendisinden sonra gelen Mâturîdî âlimler de haberdeki doğruluk niteliğini ön plana çıkararak dinin temellerinin kesin ve net bir bilgiye dayanması gerektiğini vurgulamaya çalışmışlardır. Bu makalede yukarıda çerçevesi çizilen haber-i mütevâtir kavramının anlam serüveninin kelâm ilminde nasıl ele alındığının genel hatlarıyla ortaya konulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Haber, Haber-i Resûl, Haber-i Mütevâtir, Peygamberlik, İmam Mâturîdî.

Epistemological and Evidential Value of Reliable Report (Khabar Mutawatir) in Kalam (Islamic Theology)

Abstract

Reliable report is used in kalâm as a functional concept that has a very crucial role in proving the basis of the religion, especially Muhammad as the Messenger of Allah. Imam al-Mâturîdî made this concept an important part of his epistemological theory under the word of report. After him, this concept is evaluated as an indispensable concept of epistemological theory in kalâm. At this point, his most valuable initiative is that he used the reliable report in order to prove the report of the messenger of Allah. Mâturîdî scholars after him brought the accuracy on report in the foreground. Thereby they had tried to highlight the basis of the religion have to be based on certain and professed knowledge. In this paper,

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, msyilmaz@karabuk.edu.tr

it is aimed that the meaning adventure of the concept of reliable report which is depicted above how to be evaluated generally in kalâm.

Keywords: Report, Report of the Messenger of Allah, Reliable Report, Being of Messenger of Allah, İmam al-Mâtürîdî.

Giriş

Mütevâtir haber denilince genellikle hadîs ilmi ve Hz. Peygamber'den nakledilen bazı haberlerin (bilgi değeri bakımından değil) isnadının¹ sıhhati açısından² konunun ortaya konulması akla gelmektedir.³ Başka bir ifadeyle metin eksenli değil de sened eksenli bir bağlam zihinlerde uyanmaktadır.⁴ Bu alanla ilişkili ülkemizde yapılan çalışmalara bakıldığında konuyu tüm yönleriyle ele alma

¹ “İsnad doğrulukları şüpheli olduğu için âhâd haberler [bağlamında] gerekli görülen ve aranan bir husustur.” Hüseyin Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, Van: Bilge Adamlar, 2008, s. 146.

² Konuya ilişkin bir değerlendirme için bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, s. 139.

³ Hadîs usûlünde haber, hadîs ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ancak hadîs, Hz. Peygamber'den, haber onun dışındakilerden gelendir. Dolayısıyla hadîs ile haber arasında umum-husus ilişkisi vardır. Bu bakımdan hadîs usulünde asıl ele alınan husus, hadîs rivayetleri ile isnatlarıdır. İsnat, ilgili hadîs metninin bize ulaşma kanalını ifade eder ki bu da metnin ve onu rivayet edenlerin hikâyesidir. İsnatta ne kadar kesret varsa o kadar makbuldür. Çünkü bu kesret tevâtürün şartıdır ki söz konusu râvilerin yalan üzere birleşmelerini imkânsız kılsın. Bundan sonra asgari sayı üzerinde durulur ve genellikle örnek olarak “من كذب علي” şeklinde başlayan hadîs rivayeti verilir. Buna karşın kelâmda, haber-hadîs ayrımından ziyade bizatihi haber kavramı üzerinde durulur. Haddi zatında haber, doğruluğu veya yanlışlığı mümkün olan bir şeydir. Fakat kelâm açısından önemli olan haber değil, bizatihi doğru haberdir. Haber kavramına da bu noktadan hareketle yaklaşılır ve tüm insanların konsensüs sağlayabileceği bir zemin tercih edilir ki o da umum olarak haber-i mütevâtirdir. Hadîs usûlünde, tevâtür için sayı üzerinde durulurken, kelâmda sayıdan öte neredeyse tüm insanlara ma'lum uzak beldelerin varlığı ile geçmişteki hükümdarlıklar örneği verilir. Bununla birlikte hem hadîs usûlünde hem de kelâmda kullanılan tanım neredeyse aynıdır. Belki de bu tanım benzerliği haber-i mütevâtir denilince ilk olarak hadîs alanını akla getirmektedir. Bu bağlamda krş. İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzehetu'n-Nazar fî Tavdîh-i Nuhbeti'l-Fiker*, thk. Nureddin İtr, Şam: 1997, ss. 37-42; Sadeddin Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Kahire: Mektebetu'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1987, ss. 17-18. Bu kavramın hadîs ilmine aitmiş gibi telakki edilmesinin bir takım olumsuz sonuçları olmuştur. Bunlardan belki de en önemlisi şudur: Hicri ilk asırlarda nübüvvet inkârcularına karşı bir bilgi teorisi oluşturmanın köşe taşı olarak kullanılan bu kavram, sonraki süreçte sadece sınırlı sayıdaki bazı hadîslerin bilgi değerini ortaya koymak için tartışılmıştır. Dolayısıyla İslâm düşüncesinde bilgi teorisinin gelişimine ket vurulmuştur. Bu durum aynı zamanda Aydınlanma düşüncesiyle birlikte güçlenen ve din kaynaklı bilgiyi dışlayan Batı'daki pozitivism vb. anlayışlar karşısında Müslüman düşünce açısından bir talihsizlik olmuştur. Bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, s. 200.

⁴ Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, s. 140.

çabasında olan Hüseyin Hansu'nun çalışması bir yana bırakılırsa genellikle hadîs ilmi bağlamında veya haberin bilgi değerini ele alan bir üst başlığın altında yahut da bilgi meselesinin bir parçası olarak değinildiği görülecektir.⁵ Hâlbuki bu kavramın, çok daha geniş bir anlam yelpazesine olduğunu söylemek mümkündür.⁶ Açıkçası bu haberin ele alınması, Hz. Peygamber'in mesajının bilgisel değerinin ortaya konmasından hareketle İslam düşüncesinde tarihin felsefesinin yapılması bakımından bir sistem geliştirme çabasına ilişkin ipuçları verebilir. Bu çabada, bir anlamda süje-obje ilişkisinden öte bilginin vakıya tetabukuna önem verildiği dikkate alınırsa insanın hem anını hem de geleceğini inşasında kurucu bir unsur olan tarihin ve dahi onu da aşan gaybın sistemli bir şekilde bilgiye konu edilmesi önemli bir noktadır.⁷ Nitekim böyle bir çabayı Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) bakış açısında görmek mümkündür. Zira o, haberi başlı başına bir bilgi kaynağı şeklinde ele alarak vahyi de temel bir bilgi vasıtası kılmaya çalışmış veya en azından tartışmaya açmıştır.⁸ Vahyin Hz. Peygamber'in haberi olduğu düşünüldüğünde, öncelikle epistemolojik olarak haberin bir bilgi kaynağı olarak temellendirilmesi gerekmektedir.⁹ Bu nedenle İmam Mâtürîdî'nin katkısı, konunun açıklanması bakımından büyük bir önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu makalede, öncelikle kelâmdaki bilgi teorisine ilişkin genel bir çerçeve verilecektir. Sonrasında ise mütevâtir haberin ele alınışı ve nihâî olarak da İmam Mâtürîdî'nin bakış açısı ana hatlarıyla ifade edilmeye çalışıla-

⁵ Bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*; Nuri Tıgılı, "Mâtürîdî Kelâm Ekolü Çerçevesinde Kelâmî Hadislerin Değerlendirilmesi", *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü*, doktora tezi, 2003; Mehmet Kubat, "Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Hadîs'in Rolü", *Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Geleniğin Yeri (13-15 Eylül 2004)*, Elazığ: F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dekanlığı, 2004; Hüseyin Kahraman, "Kelâmdaki Bilgi Teorisinin Hadis İlmi Üzerindeki Etkileri", *U.Ü.İ.F. Dergisi*, 14/1, 2005; Cemallettin Erdemci, "Kelâm İlminde Haberin Epistemolojik Değeri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI/1, 2006; Mustafa Bozkurt, "Müslüman Kelamında Haberin Bilgi Değeri", *AÜİFD*, XLVIII/II, 2007; Hanifi Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 2012; İsmail Şık, "Mâtürîdî'den Farklılaşan Mâtürîdîlik", *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî Uluslararası Sempozyumu (28-30 Nisan 2014)*, haz. Ahmet Kartal, İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014; Nuri Tıgılı, "İmâm Mâtürîdî'de Haber-i Vahidlerin Değeri", *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî Uluslararası Sempozyumu (28-30 Nisan 2014)*, haz. Ahmet Kartal, İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014.

⁶ Konuya ilişkin bir değerlendirme için bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, ss. 17-18.

⁷ Bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, ss. 32-35.

⁸ Konuya ilişkin bir değerlendirme için bkz. Şık, "Mâtürîdî'den Farklılaşan Mâtürîdîlik", s. 54.

⁹ Bkz. Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, s. 88 vd.

caktır. Her ne kadar konu geniş bir içeriğe sahip olup, müstakil bir çalışmayı hak etse de burada, kelâmda mütevâtir habere ilişkin genel bir fikir verilmeye gayret edilecektir.

Bir sistemin parçası olarak mütevâtir haberin anlaşılabilmesi için öncelikle kelâmdaki bilgi teorisine bakmak gerekir. Kelâmda bilgi teorisi, her ne kadar Mu'tezilî âlimlerce söz konusu edilse de¹⁰ sistematik olarak İmam Mâtürîdî ve takipçileri tarafından ele alınmıştır.¹¹ Nitekim ondan sonra bilgi konusu kelâm kitaplarında müstakil başlıklar altında ele alınır olmuştur.¹² Söz konusu eserlerde genel olarak bilgi, ontolojik olarak kadîm ve hâdis olarak ikiye ayrılır. Kadîm olan Allah'ın, hâdis olan ise insanın bilgisidir.¹³ Hâdis

¹⁰ Bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, ss. 35-36 vd.

¹¹ Konuyla ilişkili değerlendirmeler için bkz. Selahattin Polat, "Mâtürîdî'ye Göre Gayb Meselesi", *Ebü Mansûr Semerkandî – Mâtürîdî Kongresi Tebliğleri (14 Mart 1986)*, yay. Ahmet Hulusi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, t.y., s. 99; Tığlı, "Mâtürîdî Kelâm Ekolü Çerçevesinde Kelâmî Hadislerin Değerlendirilmesi", 2003, s. 355 vd.; Recep Önal, *Ebü Mansûr el-Mâtürîdî'ye Göre İslâm Dışı Dinler*, Bursa: Emin Yayınları, 2013, s. 25; Şık, "Mâtürîdî'den Farklılaşan Mâtürîdîlik", 2014, s. 54; Tığlı, "İmâm Mâtürîdî'de Haber-i Vahidlerin Değeri", s. 584. İmâm Mâtürîdî ile birlikte başlayan süreçte Mâtürîdîlikte bilginin sadece dine dair değil genele ilişkin öneminden hareketle sistematik olarak ele alınması bağlamında bir değerlendirme için bkz. Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, ss. 24-26.

¹² Örneğin bkz. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu, Ankara: TDV Yayınları, 2002, ss. 9-17; Ebu'l-Muîn Meymûn Muhammed en-Neseffî, *Tabsıratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993, c. I, ss. 9-33; Ebû Bekr Muhammed el-Bâkılânî, *Kitâb-u Temhîdî'l-Evâil ve Telhîsî'd-Delâil*, thk. İmâdu'd-Din Ahmed Haydar, Beyrut: Müessesetu'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987, ss. 25-36; Ebu'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Usûli'd-Dîn*, thk. Hans Peter Lance, Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2003, ss. 18-23; Nureddin Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-Din*, thk. Bekir Topaloğlu, İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 2015, ss. 17-19; Sadeddin Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut: Alemlü'l-Kütüb, 1998, c. I, ss. 187-224. Konuya ilişkin bir değerlendirme için bkz. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik ve Maturidilik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu, 2013, ss. 299-300. Buradaki bakış açısından hareketle İmam Mâtürîdî öncesinde hiçbir şekilde bilgi ele alınmıyordu şeklinde bir anlam çıkarılmamalıdır. Elbette ki o dönemin kelâm âlimleri de bilgiye ayrı bir önem atfedip düşüncelerinde kullanıyorlardı. Ancak başlı başına değil de diğer konuların mazmunu içerisinde bilgiyi ele aldıkları söylenebilir. Diğer taraftan mesela ilk dönem Mu'tezilî kaynaklara da ulaşılamadığını eklemek lazım. Bununla birlikte İmam Mâtürîdî'nin kendisine kadar ulaşan birikimden de faydalanarak bu konuyu sistematik olarak açıklamaya çalışan ilk âlim olduğunu ifade etmek mümkündür. Konuya ilişkin geniş bilgi için bkz. Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, ss. 29-37.

¹³ Bu noktada Ebu Bekr Muhammed el-Bâkılânî (ö. 403 / 1013), bütün türevleriyle hâdis bilginin, hâsıl olan kişide yaratılmış olduğuna ayrıca bir vurgu yapmaktadır. Bkz. el-Bâkılânî, *Kitâb-u Temhîd*, ss. 30-31. Böyle bir vurgunun öncelenmesinde de onun kelâm sistemine hâkim olan "fâil-i muhtar Tanrı" kavramı olsa gerektir. Bir anlamda Allah'ın, varlığın ve var oluş sürecinin kaynağı olduğunu ortaya koymak için

olan da zarûrî ve iktisâbî/nazarî şeklinde ikiye ayrılır. Zarûrî bilgi, herhangi bir gayret sarf edilmeden bedîhî bir şekilde hâsıl olan bilgidir. İktisâbî bilgi ise gayret ve tercihle elde edilen bilgidir. Bu bilginin elde edilmiş yöntemi, konumuz bağlamında vurgulanmak istenen noktadır. Buna göre bilgiyi elde etme vasıtaları veya kaynakları; akıl, beş duyu (havâss-ı selîme/dış duyu) ve haber-i sadık şeklinde ta'dâd edilir.¹⁴ Her şey, nev'i şahsına münhasırdır, esasında varlık ve kavram skalasında birbirini tamamlar. Bunları karşıtlık ilişkisinde ele almak doğru değildir. Dolayısıyla her birinin ilgi alanı mahiyet yönünden farklı olduğu için birbirlerinin yerine ikame edilmesinin yanlış olacağı düşünülmektedir.¹⁵ Bununla birlikte varlık ve kavramlar arasındaki ilişki ve bağıntıyı açıklamada diğer-

kullandığı bu kavramdan hareketle Bâkîllânî'nin bilginin kaynağı noktasında da aynı amacı gözettiğini söylemek mümkündür.

¹⁴ Örneğin bkz. Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûli'd-Din*, ss. 17-19; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, ss. 13-22; Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Usûli'd-Din*, İstanbul: Matbaatu'd-Devle, 1926, ss. 8-14. Ayrıca bkz. el-Pezdevî, *Usûli'd-Din*, ss. 18-20; Ebû Bekr Muhammed el-Bâkîllânî, *el-İnsâf fî mâ Yecibu 'İtikâduhu ve lâ Yecûzu'l-Cehl-u bihi*, thk. Muhammed Zâhid el-Keşerî, Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2000, ss. 14-15; el-Bâkîllânî, *Kitâb-u Temhîd*, ss. 26-31. Bilgi, insanın bir şey hakkında hüküm vermesidir. Burada söz konusu olan hüküm ile sadece Allah'a ait olan hüküm arasındaki farka dikkat çekmek gerekir. İnsanın hükmü, eşyanın kanununu vaz' etmek değil aksine varlığı anlama ve anlamlandırma sürecine ilişkin zihni bir hüküm, başka bir ifadeyle eşyaya ilişkin zihinde oluş(turul)an bir tasavvurdur. Zihni hüküm bağlamında örnek bir değerlendirme için bkz. Fahreddin Muhammed er-Râzî, *el-Mahsul fi İlm-i Usûli'l-Fikh*, thk. Taha Câbir Feyyâz el-Alvânî, y.y.: Müessesetu'r-Risâle, t.y., c. IV, s. 222 vd. Bu bağlamla ilişkili olarak kelâm kitaplarında “eşyanın hakikati sabittir” ve “bir şeyi olduğu hal üzere bilmek” gibi ilkelerin zikredilmesi anlamlıdır. Örneğin bkz. Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Kitâbu't-Temhîd li-Kavâ'id-i't-Tevhîd*, thk. Habîbullah Hasen Ahmed, Kahire: Ezher, 1986, s. 118; el-Bâkîllânî, *Kitâb-u Temhîd*, 25; İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâ'id-i'l-Edille fi Usûli'l-İtikâd*, thk. ve tlk. Muhammed Yûsuf Mûsâ ve Abdulmunîm Abdulhamîd, Mısır: Mektebetu'l-Hâncî, 1950, s. 12; Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, *Şerhu'l-Mukaddimât*, thk. Nizâr Hammâdî, 1. bs., (y.y.: Mektebetu'l-Meârif, 2009), s. 165 vd. Böylece insanın eşyaya dair faaliyetinin bilgisel anlamda keşfedilmesi ve eylemsel anlamda da ahlâkî bir tavrın ortaya konulması temellendirilmektedir. Buna karşın Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328), örneğin mantığı temel alanların “tanım”a ilişkin bakış açılarını, bir nev'i varlık ile insanda hâsıl olan bilgiyi özdeşleştirdiklerini ihsas ederek eleştirmektedir. Bkz. Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Kitâbu'r-Red ale'l-Mantikiyyîn*, thk. Abdussamed Şerefu'd-Din el-Kehtû, Beyrut: Müessesetu'r-Reyyân, 2005, ss. 49-61. Hâlbuki Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) özellikle “delilin butlânı medlûlün butlânını gerektirmez” mantığıyla mukaddemen bahsedilen bakış açısını bir adım daha ileri götürmesi, İbn Teymiyye'nin eleştirisini anlamsız kılmaktadır. Bkz. el-Gazzâlî, *el-Mustesfa min İlmi'l-Usûl*, c. I, s. 384. Ayrıca bkz. er-Râzî, *el-Mahsul fi İlm-i Usûli'l-Fikh*, c. IV, ss. 223-224.

¹⁵ Bu bağlamdaki bazı değerlendirmeler için bkz. Mustafa Bozkurt, “Müslüman Kelâmında Haberın Bilgi Değeri”, ss. 88-89; Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, s. 46 vd.

lerini kendisinde toplayan şeyler vardır. Bu vasıtalar arasında da böyle bir öneme sahip olanın “akıl” olduğu görülecektir. Nitekim âlemdeki sebep-sonuç zincirinin dışına çıkıp onun ötesindeki nihaî kudrete ulaşmanın açıklamasını sûfiler sezgiyle yaparken kelâmcılar akıl ile temellendirirler.¹⁶ Bir anlamda akıl, beş duyu ve haber-i sâdık gibi bilgi kaynağı olmakla birlikte kendisine ulaşan tüm bilgileri belli bir sistematiğe ve muhâkemeye tabi tutarak söz konusu hedefe matuf çözümler yapar.

Beş duyu fizik âlemine ilişkin bilgi verirken, haber-i sâdık da insanın tecrübesine konu olmayan bir alana ilişkin bilgi aktarımı sunar.¹⁷ Kur’an terminolojisinde bu bağlamın “şehâdet” ve “gayb” âlemi şeklinde tasnif edildiğini söylemek mümkündür.¹⁸ Gayb alanı olarak çerçevesi çizilen bu alan,¹⁹ aynı zamanda iman kavramının en temel unsurlarından birini teşkil etmektedir. Nitekim bilgi başta olmak üzere her şeyin varlığının kaynağı olan Allah’ın varlığı gayba dair konuların başında gelmektedir. Dolayısıyla insanın kendisini ve varlığı anlamlandırmasının temeli olan Allah-insan ilişkisi, buradan hareketle kurulmaktadır. Bu bağlamda da haber-i sâdığın ikili bir tasnifle ele alındığını görmekteyiz. Özellikle söz konusu ilişkinin ifadesi kelâm terminolojisinde biri istidlâlî bilgiyi gerektiren ve “mu’cizeyle müeyyed” haber-i resûl²⁰ şeklinde diğeri de bir anlamda herkes tarafından bilinen ve inkârı mümkün olmayan anlamında haber-i mütevâtir olarak ifade edilmektedir.²¹ Haberin belli başlı bir bilgi kaynağı olarak kelâmcılar tarafından ele alınması, bilgi felsefesi bakımından aynı zamanda felsefî gelenekten ayrılan bir yönü göstermektedir. Zira felsefede bilgi kaynağı olarak akıl ve beş duyu

¹⁶ Bkz. Şaban Ali Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, Ankara: Lotus, 2005, s. 134.

¹⁷ Bkz. Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek, *Makâlâtü’ş-Şeyh Ebi’l-Haseni’l-Eş’arî*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Diniyye, 2005, s. 15 vd.

¹⁸ Bkz. En’âm 6/73; Tevbe 9/94, 105; Sebe’ 34/3 vd.

¹⁹ Bkz. Bakara 2/3; Âl-i İmrân 3/44, 179; Yûnus 10/20 vd.

²⁰ Bkz. en-Neseî, *Kitâbu’t-Temhîd li-Kavâi’di’t-Tevhîd*, s. 121; er-Râzî, *el-Mahsul fi İlm-i Usûli’l-Fıkıh*, c. IV, ss. 279-282; Teftâzânî, *Şerhu’l-Akâidi’n-Neseîyye*, s. 19. Bu haberi, “vahiy” olarak Hz. Peygamber’den ulaşan diğer haberleri de “peygamberden haber” şeklinde nitelendirmek mümkündür. Bkz. Bozkurt, “Müslüman Kelamında Haberin Bilgi Değeri”, 100. Haber-i resulün bilgi değeri ile ilgili ilk tartışmayı başlatanların Mutezile ve ardından Ehl-i Sünnet kelâmında da Mâturîdîler olduğu ve Mâturîdîlerin de mucizeyle teyit edilmiş bir bilgi olması nedeniyle onun tartışmasız ve kesin bir bilgi kabul edildiği belirtilmektedir. Bkz. Tığlı, “Mâturîdî Kelâm Ekolü Çerçevesinde Kelâmî Hadislerin Değerlendirilmesi”, ss. 79-80.

²¹ Bkz. en-Neseî, *Kitâbu’t-Temhîd li-Kavâi’di’t-Tevhîd*, ss. 120-121; Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûli’l-Din*, s. 18.

üzerinde durulur.²² Böyle bir yönetime kelâmcıları sevk eden ana etken, vahyi de içermesi bakımından habere epistemolojik bir zemin sağlanmasıdır. Dolayısıyla temel hedef, kesin ve doğru bilgi ifade etmesi bakımından vahiy üzerinde oluşabilecek şüpheleri ortadan kaldırmaktır.²³

Bütün bu bilgi vasıtalarının verdikleri bilgilere ilave olarak aklın verdiği bilgideki zarûrî-istidlâlî ayrımında olduğu gibi, bir takım alt sınıflamalara gidilse de hepsinde bir kat'îlik olduğu vurgusu ön plana çıkar.²⁴ Burası oldukça önemlidir. Çünkü temel hedefi İslam inanç ilkelerini savunmak olan kelâm ilminde düşünmenin ana unsuru olan bilginin, hakikate uygunluk (mutabakât) ve teyit edilebilirlik açısından sağlam bir temele dayandırılması gerekmektedir. Zira itikâdî ilkelerin ispatı bu zemine istinaden yapılmaktadır. Ayrıca ifade edilmelidir ki gayret ve tercihe dayanan bu bilginin, doğruya ulaşmasının mümkün olduğu gibi yanlışla varması da olasıdır. Haddi zatında bilgi, bilgi olması bakımından değil, doğru ve yanlışla konu olması yönüyle dikkat çekmektedir.²⁵ Dolayısıyla kelâm ilminin amacı da doğru bilgiyi ortaya çıkaracak bir zemini elde etmeye yönelik bir çabadır ki bilgi elde etme vasıtaları olarak söz konusu unsurlar ön plana çıkarılmıştır. Diğer taraftan insanı yanlışla götüren sebeplerin ise bu bilgi vasıtaları değil, bu vasıtaların yanlış kullanımını ve ortamda görülen çeşitli engellerden kaynaklandığı ifade edilir.²⁶

Alet ilmi olarak mantık, el-Gazzâlî'yle (ö. 505/1111) birlikte kelâm ilminin vazgeçilmez unsuru olmuştur.²⁷ Bilginin kaynağının ve hakikat değerinin doğruluk payına göre mantıkta kullanılan önermelerin yakîniyyât, meşhûrât, müsellemlât, makbûlat, zannîyât,

²² Müslüman filozoflar, vahyi bir bilgi kaynağı olarak kabul etmekle birlikte onu kelâmcılar gibi haber kavramı altında değil duyularla ilişkilendirilebilecek şekilde "kalbî bir sezgi" şeklinde değerlendirirler. Bkz. Bozkurt, "Müslüman Kelamında Haberin Bilgi Değeri", s. 97. Konunun modern bilim açısından değerlendirilmesine ilişkin bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, s. 16 vd.

²³ Bkz. Bozkurt, "Müslüman Kelamında Haberin Bilgi Değeri", ss. 98-99 vd.; Şık, "Mâtürîdî'den Farklılaşan Mâtürîdîlik", s. 54.

²⁴ Bkz. Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûlî'd-Din*, s. 18.

²⁵ Bilginin değeri ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Hüseyin Atay, "Kur'an'da Bilgi Teorisi", *AÜİFD*, c. XVI, 1968, s. 167 vd.

²⁶ Bkz. Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûlî'd-Din*, s. 19.

²⁷ Mantıkla ilgili olarak İmam Gazzâlî'nin "mantık bilmeyenin ilmine güven olmaz" sözü meşhur olmuştur. Bkz. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustesfa min İlmi'l-Usûl*, thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997, c. I, s. 45.

muhayyelât ve vehmîyyât şeklinde kategorize edilmesi,²⁸ mukademen bilginin değeri ile belirtilen bakış açısını anlamlı kılmaktadır. Nitekim cedelin büyük önem arz ettiği kelâm ilminde âlimler, yanlış bilgilerden hareketle oluşturulan görüşleri çürütmek maksadıyla karşıt sorular yönelterek doğruya ulaşmayı amaç edinmişlerdir.²⁹ İşte bu doğru bilgi için hareket edilmesi gereken temel de akıl, beş duyu ve haber-i sâdıktır. Bu yazıda haber-i sâdığın bir alt kategorisi olan haber-i mütevâtire ilişkin bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Kelâm Bilgi Teorisinde Haber-i Mütevâtir

Mütevâtir kelimesi, çift sayının zıddı tek sayı anlamındaki “وتر” sülâsî mücerred fiil kökünden türeyen bir kelimedir. Ard arda gelme manasındaki “tefâül” kalıbından “تواتر” fiilinin ism-i failidir.³⁰ “Bilmek, bir şeyi anlamak, künhüne vâkıf olmak, nüfuz etmek” anlamında olup doğrulanabilme veya yalanlanabilme imkânı olan söz³¹ şeklinde tanımlanabilecek “haber”³² kelimesiyle bir terkip halinde kullanıldığında ise yalan söylemeleri mümkün olmayan bir topluluğun ifadesiyle sabit olan haber şeklinde tanımlanır.³³ Ayrıca “sözlerinden bilgi hâsil olacak sayıda çoğunluğa ulaşan topluluğun haberi” şeklinde tanımlara da rastlanmaktadır.³⁴ “Bu haberi veren kimselerin sayısı konusunda bazı rakamlar belirtilmekle beraber hâkim olan anlayış sayı ve adedin önemli olmadığı şeklindedir.”³⁵

²⁸ Bkz. Necati Öner, *Klasik Mantık*, 5. Bs., Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1986, s. 183 vd.

²⁹ Örneğin bkz. Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûli'd-Din*, s. 23 vd.

³⁰ Bkz. Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredâtu fî Garibi'l- Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut: Daru'l-Ma'rife, ts., s. 511.

³¹ Bkz. el-Bâkîllânî, *Kitâb-u Temhîd*, s. 30; er-Râzî, *el-Mahsul fî İlm-i Usûli'l-Fıkh*, c. IV, s. 217 vd.; İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Abdulazîm ed-Deyb, 1. bs., Katar: 1399, c. I, s. 564. Emir, nehiy, soru ve dua kipinde olan ifadeler haber cinsinden kabul edilmemektedir. Bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, ss. 52, 54. Esasında “söz” iki kısımda mütalaa edilir: 1. Haber ve 2. İnşâ. Haber varoluşu itibariyle doğruya da yalana da ihtimali olan söz şeklinde tanımlanırken inşâ, her iki duruma da ihtimali olmayan şekilde tarif edilir. Bkz. es-Senûsî, *Şerhu'l-Mukaddimât*, s. 156 vd.

³² Bkz. Bozkurt, “Müslüman Kelamında Haberin Bilgi Değeri”, ss. 85-86; Tıgılı, “Mâturîdî Kelâm Ekolü Çerçevesinde Kelâmî Hadislerin Değerlendirilmesi”, s. 75.

³³ Bkz. Seyyid Şerîf Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Dersaadet: Arif Efendi Matbaası, 1318, s. 66; Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûli'd-Din*, s. 18;

³⁴ Bkz. er-Râzî, *el-Mahsul fî İlm-i Usûli'l-Fıkh*, c. IV, s. 227. Geniş bilgi için bkz. Bozkurt, “Müslüman Kelamında Haberin Bilgi Değeri”, s. 90.

³⁵ Bozkurt, “Müslüman Kelamında Haberin Bilgi Değeri”, s. 99. Ayrıca bkz. İbn Fûrek, *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Haseni'l-Eş'arî*, s. 15.

Hadîs ilminde ise kendisine kadar ulaşan her bir rivayet zincirinde yalan söylemeleri mümkün olmayan birçok kimse tarafından Hz. Peygamber'den rivayet edilen sözü nitelemek için kullanılır.³⁶ Ebû Bekr Ahmed el-Beyhakî (ö. 458/1066) bu anlamdaki haberi "haber-i âmmе", âhâd rivâyetleri de "haber-i hâsse" şeklinde sınıflandırmaktadır.³⁷ Haddi zatında bir hadîsin "tevâtere" kelimesiyle birlikte kullanılması, söz konusu rivâyetin bilgi değerini belirtmekten ziyade yaygınlık veya şöhret kazanmasını ifade etmek maksadıdır.³⁸

Haber ve türü olarak mütevâtir kavramı, klasik literatürümüzde, sadece dine dair bir nakille sınırlı kalınmaksızın genel bir bilgi kaynağı olarak ele alınmıştır. Din bağlamındaki nakil ise bir haberin konusu olması itibariyle bu kapsamda değerlendirilmiştir. Bu haberin epistemolojik değeri göz önünde bulundurulduğunda ise doğruluğu için her hangi bir hâricî karînenin aranmayacağı aksine sıhhatinin bizatihi kendisinden kaynaklandığı belirtilir.³⁹ Âlimlerin çoğunluğu tarafından zarûrî bilgi ifade ettiği belirtilen mütevâtir haberin⁴⁰ gerek tanımı gerekse de epistemolojik değeri dikkate alındı-

³⁶ Bkz. el-Askalânî, *Nüzehetu'n-Nazar fî Tavdîh-i Nuhbeti'l-Fiker*, s. 38.

³⁷ Geniş bilgi için bkz. Ebû Bekr Ahmed el-Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifet-ü Ahvâl-i Sâhibi's-Şerîa*, thk. Abdulmu'tî Kala'cı, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988, c. I, ss. 20-28.

³⁸ Bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, s. 153.

³⁹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Mustesfa min İlmi'l-Usûl*, c. I, ss. 252-253; Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, s. 91.

⁴⁰ Bkz. H. Yunus Apaydın, "Mütevâtir", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, c. XXXII, s. 210; Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, s. 97. Örnek olarak bkz. İbn Fûrek, *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Haseni'l-Eş'arî*, s. 14; en-Nesefî, *Kitâbu't-Temhîd li-Kavâi'di't-Tevhîd*, s. 120; er-Râzî, *el-Mahsul fî İlmi-i Usûli'l-Fikh*, c. IV, s. 257 vd. Kâdî Abdulcebbâr (ö. 415/1025), mütevâtir kavramını kullanmamakla birlikte realitenin bilgisini vermesi bakımından bu haberin iktisâbî değil zarurî olduğunu belirtir. Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, thk. Mahmud Muhammed Kasım, y.y., t.y., c. XV, s. 349 vd. Bir istisna olarak Mutezile'nin Nazzamiye fırkasının yalan üzere bir topluluğun birleşebileceği ihtimalinden hareketle bu haberin, kesin bilgi ifade etmediği görüşü örnek olarak verilebilir. Bkz. Bozkurt, "Müslüman Kelamında Haberin Bilgi Değeri", s. 91. Ayrıca bkz. el-Pezdevî, *Usûli'd-Din*, s. 21; Tığlı, "Mâturîdî Kelâm Ekolü Çerçevesinde Kelâmî Hadislerin Değerlendirilmesi", ss. 90-91; Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, s. 121. Fahrreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), mütevâtir haberden hâsil olanın zarurî bilgi türünden olmadığını düşünenlerin Mu'tezile'den Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Alî el-Basrî (ö. 436/1044) ve Ebu'l-Kâsım Abdullâh el-Kâ'bî (ö. 319/931) ile Eş'arîlerden İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve el-Gazzâlî olduğunu belirtir. Diğer taraftan Şii kelimcilerden Ebu'l-Kâsım Alî eş-Şerîf el-Murtazâ'nın (ö. 436/1044) ise bu konuda herhangi bir fikir beyân etmediğini söyler. Bkz. er-Râzî, *el-Mahsul fî İlmi-i Usûli'l-Fikh*, c. IV, ss. 231-232 vd.

ğında genellikle hadîs literatüründe bu haberin şartlarını⁴¹ hâiz anlamında bir rivayet değil de daha ziyade “meşhur”⁴² veya “müstefiz”⁴³ haberin kastedildiği kabul edilir. Bu nedenle bu konu, daha ziyade kelâm ve usûl-i fıkḥın ilgi alanında kalmıştır.⁴⁴ Aslında kesin delillere dayanma hususu kelâmıda merkezi bir vurguya sahip olduğundan, gündelik hayatı Kur’an’a göre sağlam temellere dayanarak

⁴¹ İmam Gazzâli, mütevâtir haberin şartlarını şu şekilde sıralar: 1. Kesin bir bilgi ifade etmesi 2. Duyulara müsteniden zorunlu olarak ortaya çıkan kesin bir bilgi olması 3. Haberi veren her tabakada, bilginin ilk iki şarttaki durumları muhtevî olması 4. Zaruri ilim ortaya çıkaracak kemâl sayısına ulaşmak. Bu sayıyı ancak Allah bilir, biz de mesele için sarhoş edici olduğunu bilmemizdeki gibi birtakım karinelerle birlikte söz konusu haberin mütevâtir olduğunu biliriz. Bir kişinin öldürüldüğü haberinin yayılması da buna örnek olarak verilebilir. Bkz. el-Gazzâli, *el-Mustesfa min İlmi'l-Usûl*, c. I, ss. 254-261. Diğer taraftan er-Râzî, bu şartları hem bu haberi duyanlar hem de nakledenler açısından değerlendirir. Ona göre duyanlarda olması gereken şartlar şunlardır: 1. Haber verileni mecburen bilmemek 2. Haber verileni nefyedecek ön bir inancın bulunmaması. Nakledenlerde olması gereken şartlar ise şunlardır: 1. Bu haberi vermek için mecbur olmamak 2. Sayı. Tam bir sayı vermek mümkün değildir. Bununla birlikte sayıya ilişkin aklın yalanın sadır olmayacağı bir çoğunluğun kastedildiği söylenebilir. Sonuç olarak bu şartlar, haberi veren tüm tabakalarda olması gerekir. Bkz. er-Râzî, *el-Mahsul fi İlmi'l-Usûli'l-Fıkḥ*, c. IV, ss. 258-269. Genel itibarıyla ortak bir kabul görmesi açısından muayyen bir sayı belirtilmemekle birlikte a) **kesret yeter sayı**, haberi nakledenlerin bizatihi bunu, duyulara dayalı olarak bilmesi anlamında b) **istinâd** ve her iki maddede belirtilen şartların, nakil zincirinin bütün tabakalarında bulunması bakımından c) **istivâ**, haber-i mütevâtirin şartları olarak belirtilmektedir. Bkz. Apaydın, “Mütevâtir”, (DİA), c. XXXII, s. 209. Ayrıca bkz. İbn Fûrek, *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Haseni'l-Eş'arî*, s. 15; Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, ss. 91-96; Tığlı, “Mâtürîdî Kelâm Ekolü Çerçevesinde Kelâmî Hadislerin Değerlendirilmesi”, ss. 85-86.

⁴² “Bir sahâbî veya tevâtür sayısının altındaki birkaç sahâbî tarafından rivayet edilip daha sonra özellikle tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerinde yaygın kabul gören haber.” H. Yunus Apaydın, “Meşhur”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, c. XXIX, s. 368. Ayrıca bkz. Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, s. 66. “Usûl-i hadîs eserlerinde meşhur, âhâd haberin bir kısmı olarak incelenirken, Hanefî usûl kitaplarında meşhur, âhâdın üzerinde mütevâtire çok yakın bir anlamda kullanılmıştır. Hadisçilerin meşhur tanımında râvi sayısı dikkate alınırken, Hanefîler ise meşhuru ifade ettiği bilgi açısından ele almışlardır.” Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, s. 128.

⁴³ “Sözlükte ‘taşmak, kabarmak’ anlamındaki feyz kökünün ‘istifâl’ kalıbından türeyen müstefiz kelimesi bir kaptan dökülen suyun etrafa yayılmasını ifade eder, hadîs ilminde ise tarîkleri çoğalan hadisin gittikçe yayılmasını anlatmak için kullanılır.” Zekeriyâ Güler, “Müstefiz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, c. XXXII, s. 135. Mâtürîdîler, turûkun çoğalması ve bu haberlerin ortak bir manayı ifade etmesi bakımından âhâd haberi mütevâtir gibi kabul ederler ama buna mütevâtirden ziyade meşhur veya müstefiz haber derler. Bkz. Tığlı, “İmâm Mâtürîdî'de Haber-i Vahidlerin Değeri”, s. 586.

⁴⁴ Bkz. Apaydın, “Mütevâtir”, (DİA), c. XXXII, ss. 208-209. Tevâtürün kelâm ve usûl-u fıkḥta kullanım amacına ilişkin bir değerlendirme için bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, s. 196 vd.

yorumlama çabasında olan usûl-i fıkıh, bu konuda özellikle epistemik açıdan kelâmdan etkilenmiştir.⁴⁵ Ayrıca usûl-i fıkhıta her ne kadar bilgi değeri bakımından kelâm ile aynı düzlemde konuya bakılsa da amaç hususen Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerin değerlendirilmesine ma'tuftur.⁴⁶

Mütevâtir haber, “lafzî”⁴⁷ ve “ma’nevî”⁴⁸ olmak üzere iki kısımda mütalaa edilmiştir. Lafzî, söz konusu bilginin aynı sözcüklerle nakledilmesidir. Ma’nevî ise söz konusu bilginin ortak manasının farklı sözcüklerle iletilmesi şeklinde ifade edilebilir.⁴⁹ Bu her iki türün şartlarını haiz tek haberin Kur’an-ı Kerim olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁰ Hadîs rivayetleri arasında lafzen mütevâtir konusu tartışmalı olmakla birlikte örneğin Hz. Peygamber’in mu’cizelerine⁵¹ ilişkin nakillerde olduğu gibi bazı rivayetlerin ma’nevî mütevâtir derecesinde olduğu belirtilir.⁵² Kelâm ilminde mütevâtir haberin konumu ve bilgi değeri asıl konumuz olması itibariyle onun hadîs ilmindeki yerine ilişkin detaylara girilmeyecektir.⁵³ Diğer taraftan özellikle klasik kelâmıda genel itibariyle haber konusu, dar bir anlam çerçevesinde sadece Hz. Peygamber'den nakledilen hadîslerin

⁴⁵ Bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, s. 85.

⁴⁶ Bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, ss. 154-155.

⁴⁷ Hansu, bu çeşidin genel veya mutlak tevâtür şeklinde kullanılmaya başlandığını ve h. IV. asırdan itibaren lafzî kavramının yaygınlık kazandığını belirtir. Bununla birlikte h. II. asrın sonlarında İsa b. Ebân (ö. 221/836) tarafından lafzî-ma’nevî taksiminin ilk olarak ele alındığı ifade edilir. Geniş bilgi için bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, ss. 103-107.

⁴⁸ Bu türün icmâyı temellendirmek için kullanıldığına dair bir değerlendirme için bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, s. 108.

⁴⁹ Bkz. er-Râzî, *el-Mahsul fi İlmi Usûli'l-Fıkh*, c. IV, ss. 269-270.

⁵⁰ Bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, s. 105. Ayrıca bu bağlamda namazın rekâtları, ezan, kamet vb. “mütevâtir sünnet” ile isnâd temeline ele alınan hadîs rivayetleri arasında ayırım yapmak gerekir. Konuya dair bir değerlendirme için bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, ss. 160-171.

⁵¹ Mâtürîdî kelâmcı Nureddin Sabûnî, özellikle Hz. Peygamber'e atfedilen hissi mucizelerin rivayet edildiği haberlerin lafzî itibariyle farklı olmakla birlikte hepsinin harikulade olaylara işaret etmesi bakımından mütevâtir gibi kabul edildiğini vurgular. Bkz. Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûli'd-Din*, s. 53. Ayrıca bkz. Tıgılı, “Mâtürîdî Kelâm Ekolü Çerçevesinde Kelâmî Hadislerin Değerlendirilmesi”, s. 357.

⁵² Bkz. Apaydın, “Mütevâtir”, (*DİA*), c. XXXII, s. 209; Tıgılı, “Mâtürîdî Kelâm Ekolü Çerçevesinde Kelâmî Hadislerin Değerlendirilmesi”, ss. 86-87.

⁵³ Mütevâtir haber başta olmak üzere hadîs usulünde kullanılan metodolojinin şekillenmesinde kelâmdaki bilgi teorisinin etkisine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Kahraman, “Kelâmdaki Bilgi Teorisinin Hadîs İlmi Üzerindeki Etkileri”, ss. 89-110. Bu çalışmada mütevâtir haber konusu, tamamen Hz. Peygamber'den rivayet edilen haberler temelinde tartışılmaktadır.

itikâta delil olarak alınıp alınamayacağı bağlamından ziyade peygamberler ve mu'cizeleri, hassaten Hz. Muhammed'in nübüvveti ve mu'cizesi merkezinde ele alınmıştır. “Dolayısıyla kelâmcıların ‘haber zarûrî bir yolla bizde oluşur ve kesinlik ifade eder’⁵⁴ şeklindeki ifadeleri de hadîslerden ziyade, tevâtür yolu ile aktarılan tarihsel haberlerle ilgili olsa gerektir.”⁵⁵

Haddi zatında bu haber, tüm insanların kabulü için ortak bir zemin telakki edildiğinden tarihi veriler gibi habere konu olan her hususta olduğu üzere Kur'an'ın ve mübelliği Hz. Peygamber'in bilinebilmesi açısından zorunlu bir bilgi olarak ele alınmıştır.⁵⁶ Nitekim Kâdî Abdulcebbâr (ö. 415/1025), *el-Muğnî* isimli eserinde bu konuya geniş bir yer ayırmış ve haberin ele alınmasının temel amacının, Kur'an'ın mu'cizliğini ve Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispatlamak olduğunu belirtmiştir. Zira bizden öncekilerin hallerini, özelde de dinin temeli olarak Hz. Peygamber'in risâletini, ancak haber vasıtasıyla öğrenebiliriz.⁵⁷ Dolayısıyla bu nokta, kelâmdaki mütevâtir haberin içeriğinin hadîste bu habere ilişkin kullanılan muhtevadan farklı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

210| db

Kelâmcılar, insanda zaruri bilgi oluşturması bakımından mütevâtir haber için, “mütetâbi” ve “mütedârik” kelimelerini seçmişlerdir. Zira bu iki kelimenin içeriği senet zincirini kapsadığından özellikle tercih edilmemiştir. Kelâmcıların “aralarında boşluk olması şartıyla birbirlerinin arkasından gelen haber anlamındaki mütevâtir kavramını” yeğlemeleri⁵⁸ esasında odaklandıkları bağlamı açığa çıkarmaktadır. Çünkü asıl olanın, bu tür haberlerin senede dayanan bir rivayet zincirinin sonucunda hâsıl olmaması şeklinde belirtilmiştir. Zira senetle elde edilen haberin zarûrî bir bilgi ifade etmeyeceği aksine böyle bir durumda söz konusu bilginin bir çaba sonucu istidlâlde elde edilmiş olacağı vurgulanmıştır. Esasında bu tür haberin özelliği, birbirinden farklı birçok insanın aktarımıyla birlikte kesin

⁵⁴ Örneğin bkz. el-Bâkîllânî, *Kitâb-u Temhîd*, ss. 30-31.

⁵⁵ Erdemci, “Kalam İlminde Haberin Epistemolojik Değeri”, s. 154. Mütevâtir haber konusunda kelâmcıların, Yunan empirisizminden etkilendiğini iddia eden bir açıklama için bkz. Binyamin Abrahamov, “Necessary Knowledge in Islamic Theology”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 20/1, 1993, s. 22.

⁵⁶ Bkz. Abrahamov, “Necessary Knowledge in Islamic Theology”, s. 22. Ayrıca Kur'an'ın i'câzının sonraki nesillere aktarılması bağlamında haber-i mütevâtirin konumuna ilişkin bir değerlendirme için bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, s. 75 vd.

⁵⁷ Abdulcebbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, c. XV, s. 317.

⁵⁸ Örneğin bkz. er-Râzî, *el-Mahsul fî İlmi Usûli'l-Fıkh*, c. IV, s. 227.

bir bilginin kendiliğinden oluşmasıdır.⁵⁹ Diğer taraftan el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) şu bakış açısı da câlib-i dikkattir: Haber verilmesinin akabinde bilginin oluştuğu her haber mütevâtirdir.⁶⁰ Buna göre uzak beldeler, geçmişteki devletler, büyük insanlar vb. hususlar ancak bu yolla bilinir. Bu haberin kendisiyle değil aksine adetlerin sürekliliği nedeniyle bilgi, zorunlu olarak ortaya çıkar. Yani bu nevî bir haber, nesiller boyunca tekrarlanarak kesintiye uğramaksızın verildiği için bilgi zarûrî bir şekilde hâsıl olur.⁶¹ Bunun dışındaki haberler, aklî bir delille veya bir mu'cizeyle desteklenmelidir ki o haberin doğruluğu kabul edilebilsin.⁶² Ayrıca Mu'tezilî metodolojiden etkilendiği belirtilen Şii kelâmcı Ebû Ca'fer Nasîrüddîn et-Tûsî (ö. 672/1274), zorunlu bilginin iki türüne işaret eder: Müşahedeye ve âdete dayanan.⁶³ Adette sürekliliği vurgulayan Tusî'nin bu bilgi türüyle kastettiği şey, Cüveynî'nin görüşüyle benzerlik arz eder.

Çoğunlukla kelâmcıların epistemik açıdan (vehm ve tahmin değil de delâlet bakımından zannî olan) âhâd⁶⁴ rivayetlere ihtiyatla yaklaştıkları, bunların itikâdî konularda delil olamayacağı,⁶⁵ fikhî ve amelî-ahlâkî hususlarda ise kullanılabilmesi şeklinde bir bakış açısına sahip oldukları bilinmektedir.⁶⁶ Böylece onlar rivâyet odaklı düşünen ve te'vîlden kaçınan selefi yöntemden farklılaşmaktadırlar.⁶⁷ Bununla birlikte bu tür rivâyetlerin, söz konusu yöntemi izle-

⁵⁹ Bkz. Erdemci, "Kelâm İlminde Haberin Epistemolojik Değeri", ss. 161-162.

⁶⁰ Bkz. el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, c. I, s. 564. Ayrıca kırs. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Varakât fî Usûli'l-Fıkh*, trc. Adnan Memduhoğlu, İstanbul: Beyan Yayınları, 2016, s. 76.

⁶¹ Bkz. Erdemci, "Kelâm İlminde Haberin Epistemolojik Değeri", s. 163.

⁶² Bkz. Erdemci, "Kelâm İlminde Haberin Epistemolojik Değeri", s. 165.

⁶³ Bkz. Abrahamov, "Necessary Knowledge in Islamic Theology", s. 23.

⁶⁴ "Mütevâtir sünnetin dışında kalan ve Resûlullah'tan itibaren adalet ve zabt sıfatlarını taşıyan bir veya iki yahut tevâtür derecesine ulaşmayan sayıda sahabenin, daha sonra tâbiînin ve tebeu't-tâbiînin rivayet ettiği, metninde şâz ve illet bulunmayan ve zann-ı gâlib ile (râcih) sabit olan habere denir." Mustafa Ertürk, "Haber-i Vâhid", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, c. XIV, s. 349. Tevâtür derecesine ulaşmayan bu tür haberler, âlimlerin ortak kanaati olarak itikâda delil olarak kabul edilmemesine rağmen bu ilkenin esnetildiği görülmektedir. Örneğin Hanefî âlimler, meşhur bir haber olduğunda veya icma ile desteklendiğinde söz konusu haberi delil olarak da kullanmışlardır. Bkz. Tıghl, "İmâm Mâtürîdî'de Haber-i Vahidlerin Değeri", ss. 586-587.

⁶⁵ Selefi bir bakış açısından âhâd rivayetlerin itikâda delil kabul edileceğine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Ömer Süleyman el-Eşkar, *el-Akîdet-ü fillah*, Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1999, ss. 57-63.

⁶⁶ Bkz. Erdemci, "Kelâm İlminde Haberin Epistemolojik Değeri", s. 173 vd.

⁶⁷ Bkz. Kubat, "Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Hadîs'in Rolü", ss. 261-262.

yen âlimler tarafından ma'nen mütevâtir kabul edilmesine kısaca değinmek zarurîdir. Örneğin “Selefiyye'nin öncüsü Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), teslimiyetçi bir anlayışla sahabe, tabiîn ve tebe-i tabiîn tarafından nakledilen ve sahih kabul edilen âhâd haberleri ma'nen mütevâtir hükmünde görerek, bu tür haberlerin hem akâid hem de fikhî ve ahlâkî konularda kesin delil olacağını kabul etmiştir.”⁶⁸ Ahmed b. Hanbel'e göre sünnet, Hz. Peygamber'den rivâyet edilen sözlerdir ve bunlar, Kur'an'ın açıklayıcısıdır.⁶⁹ Benzer bir düşünceyi benimseyen İbn Teymiyye (ö. 728/1328), bu nevî haberlerin ilim ifade ettiğini söylemektedir.⁷⁰ Bu bakımdan amelî olduğu gibi i'tikâdî konularda da bunlar, delil olarak kabul edilmelidir.⁷¹ Onun öğrencisi Ebû Abdillâh İbn Kayyim el-Cevziyye de (ö. 751/1350) bu haberlerin Kur'an'ın tefsiri niteliğinde olduğu vurgusuyla aynı görüşü paylaşmaktadır.⁷² Aksi takdirde Kur'an; Cehmiyye, Mu'tezile ve Şîa gibi bid'atçı grupların tahriflerine açık olurdu.⁷³

Diğer taraftan Mu'tezile'den *el-Mu'temed* isimli eseriyle bilinen Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044), sahabenin icma ederek kabul ettiği âhâd rivayetlerin, istidlâl yapılmaksızın kabul edilmesinin zorunlu olduğunu belirtir.⁷⁴ Bu görüş de genel itibariyle kelâmda mütevâtir haberin verdiği bilginin zorunlu olduğunu çağrıştırmaktadır. Bundan başka Kâdî Abdulcebbar, Ebû İshâk İbrâhîm en-Nazzâm'ın (ö. 231/845) haberin niteliğinden ziyade bir karineyle desteklenip desteklenmemesine göre değer kazanacağı şeklindeki görüşünü zikretmektedir. Buna göre haberin mütevâtir veya âhâd olması önemli değildir. Eğer bir karineye müstenîd ise âhâd haber,

⁶⁸ Kubat, “Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Hadîs'in Rolü”, s. 264.

⁶⁹ Bkz. Abdullah b. Abdurrahman el-Cibrîn, *Şerh-u Usûli's-Sünne li-İmâm-i Ehli's-Sünnet-i Ebî Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel*, tk. Ali b. Hüseyin Ebû Lûz, Riyad: Mek-tebet-u Dâru'l-Mesîr, t.y., ss. 46-47.

⁷⁰ Bkz. İbn Teymiyye, *Kitâbu'r-Red ale'l-Mantikiyyîn*, ss. 79-80.

⁷¹ İbn Teymiyye'nin hadisçilerden gelen haber anlamında *haberu'l-hâsse* veya *et-tevâtür ani'l-hâsse* şeklinde bu rivayetleri ele aldığına dair bir değerlendirme için bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, ss. 110-111.

⁷² Bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, ss. 65-67; Kubat, “Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Hadîs'in Rolü”, s. 265.

⁷³ Bkz. Muhammed İbnu'l-Mûsilî, *Muhtasaru's-Savâiki'l-Mürselet-i ale'l-Cehmiyye ve'l-Mu'attıla li-İbni'l-Kayyim el-Cevziyye*, thk. El-Hasen b. Abdurrahman el-Alevî, Riyad: Mektebet-u Edvâi's-Selef, 2004, c. IV, ss. 1408-1410.

⁷⁴ Bkz. Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Alî el-Basrî, *Kitâbu'l-Mu'temed fi Usûli'l-Fikh*, thk. Muhammed Hamidullah, Şam: el-Ma'hedu'l-İlmi'l-Ferensî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1965, c. II, s. 557 vd. Konuya ilişkin bir değerlendirme için bkz. Kubat, “Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Hadîs'in Rolü”, ss. 279-280.

böyle bir hususiyete sahip olmayan tevâtürle gelmiş haberden daha çok bilgi ifade edebilir.⁷⁵

İmam Mâtürîdî'nin Konuya Bakışı

Bu konuda, özellikle de bilgi teorisiyle kelâm ilmine önemli bir katkı sunan İmam Mâtürîdî'ye özel bir yer vermek gerekir. Haddi zatında o, kelâm sistemini dayandırdığı bilgi teorisiyle sadece bilginin mahiyeti ve işlevini açıklamakla kalmamış aksine küllî bir bakış açısı ortaya koyarak Allah-insan-evren ilişkisinin gerçekleşme zeminini temellendirme çabası göstermiştir.

İmam Mâtürîdî, Allah'ın varlığı, Hz. Muhammed'in onun elçisi olup Kur'an-ı Kerim'i getirdiği vb. bilgilerimizi nasıl elde ettiğimiz sorusuna cevap arayarak başlar.⁷⁶ Yani temel soru "bildiğimiz şeyi nasıl biliyoruz?" şeklindedir.⁷⁷ Bu noktada İmam Mâtürîdî, delil kavramını merkeze alır. Nitekim *Kitabu't-Tevhîd*'in ilk başlığı şu şekildedir: "Dini delile dayanarak bilmenin gerekliliği."⁷⁸ Dini bilmeyi, hayatımızı şekillendirecek düşüncemizi inşa etmek, başka bir ifadeyle dünyaya dair algımızı ortaya koymak şeklinde ifade edersek burada esas olan şey, delile dayanarak bilmektir. Aslında delile dayanarak bilmek bir anlamda, gözleri perdeleyen ve yılgınlık yaratacak engeller olsa da hakikatin yanında sağlam ve ahlâkî bir duruş sergilemek şeklinde ifade edilebilir.⁷⁹ Nitekim İmam Mâtürîdî'nin *Enfâl* 8/42'deki⁸⁰ "لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ" ibareye ilişkin verdiği yorumdan bu çerçeveyi görmek mümkündür. Geçmişteki peygamberlerin maruz kaldığı suçlamalara da Hz. Peygamber maruz kalmış, kâfirlere karşı hakikati her haykırışında ve onların

⁷⁵ Bkz. Abdulcebâr, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, c. XV, s. 392 vd. Konuya ilişkin bir değerlendirme için bkz. Kubat, "Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Hadis'in Rolü", s. 266 vd.

⁷⁶ Bkz. el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 3 vd.

⁷⁷ Konuya ilişkin bir değerlendirme için bkz. Dale J. Correa, "The Vehicle of Tawâtur in al-Mâtürîdî's Epistemology", *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı (22-24 Mayıs 2009)*, ed. İlyas Çelebi, M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları: İstanbul, 2012, s. 376.

⁷⁸ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, ss. 3-4.

⁷⁹ Konuya ilişkin bir değerlendirme için bkz. Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, s. 213 vd.

⁸⁰ Ayetin tamamının meâli şöyledir: "İki birlik karşılaştığı sırada siz vadinin (Medine) daha yakın yamacında idiniz, onlar ise daha uzak olan yamaçta idiler, kervan da sizden daha aşağıda bulunuyordu. Eğer siz karşılaşma yeri ve zamanı hususunda anlaşma yapmaya çalışsaydınız aranızda ihtilâf çıkardı; fakat Allah, olmasını murat ettiği şeyi gerçekleştirmek için böyle yaptı; ta ki ölenin niçin öldüğü, yaşayanın niçin yaşadığı da apaçık ortaya çıksın. Kuşkusuz Allah her şeyi işitir, her şeyi bilir."

putlarını eleştirdiğinde, sihirbaz, deli, birilerinin öğütlediği insan (mua'llem) gibi bir takım ağır ithamlarla karşı karşıya kalmıştır. Bunu yapanlar, siyasi, ekonomik vb. tüm güçleri ellerinde bulunduran küfrün önderleridir ki kimse onlara karşı çıkmaya cesaret edememektedir. Olsa olsa ancak bir mecnun onlara meydan okuyabilir diye düşünmektedirler. Diğer taraftan İmam Mâtürîdî bu ayetin Bedr günü nazil olmasına dikkat çekerek, kâfirlerin sayıca çokluktan ve gücünden Müslümanlarda bir endişe ve çekingenliğin oluşması neticesinde burada böyle bir vurgunun anlamlı olduğuna işaret eder. Müslümanlar hakikati Hz. Peygamber'de görmüşlerdir ve o da onlara nusreti ve fethi vadedmiştir. Dolayısıyla Müslümanların zayıf ve az olması, düşman ordusunun büyüklüğü ve gücü hiçbir şekilde zihinleri çelmemelidir. Çünkü yanlış olan ne kadar güçlü de olsa yıkılmaya mahkûmdur. Dolayısıyla bir Müslümanın ölecekse de yaşayacaksa da bir delil üzere olması gerekir.⁸¹

214 | db

Dini delile dayanarak bilmek, insanı, bilinçsizce bir şeye inananın tehlikelerinden kurtarır. Kaldı ki her insanın bir görüşü ve bunu dayandırdığı bir geleneği vardır. Fakat neyin doğru neyin yanlış olduğunu ortaya koyacak şey ancak ortak zemin akla hitap eden bir delildir. Bu noktada bu bilginin, dayandırıldığı kaynak kişi de önemlidir. Bu kaynak kişi ancak bir peygamberse ona dayanan doğru yolda olabilir. Sonuç itibariyle akıllı bir kişiyi ikna edebilecek tek şey delildir.⁸²

İmam Mâtürîdî, dinin bilinmesinde iki asıl olarak akıl ve sem'i belirtir. Konuyu da bir metaforla açıklar. Buna göre akıl olayın enfüsî, sem' ise âfâkî boyutunu ortaya koyar. Başka bir ifadeyle mikro kozmos ile makro kozmos arasındaki benzerlikten hareketle kurulacak ilişki böyle temellendirilir. Mikro kozmos, bir anlamda yapı itibariyle makro kozmosu yansıtır. Evren birbirinden farklı tabiat ve zıt konumlar üzerinden şekillendirildiği gibi insan da böyle konumlandırılmıştır. İnsanda iyiliğe meyyal bir yapı olduğu gibi başıboş kaldığında hevâ ve heveslerin yönlendireceği ve onu yıkıma götüreceği yapısal bir töz de bulunmaktadır. Burada bir denge ve ahenk söz konusu olmalıdır. Nitekim evrende, ilâhî iradenin tasarrufu sonucu bir intizam ve ahenk vardır. Zaten asıl olan böylesine bir yapıyı var eden müdebbirin bilgisine ulaşarak insanın kendisin-

⁸¹ Bkz. Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, thk. Ertuğrul Boynukalın ve Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2006, c. VI, ss. 232-234.

⁸² Bkz. el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, ss. 3-4.

de de bu düzeni hâkim kılmasıdır. İşte sem', bu noktada devreye girer ve âfâk bağlamında insanın ihtiyaç duyacağı aslî bilgileri verir. Enfüs bağlamında ise insana düzen verecek temel de akıldır. Aklın yanında sem' ile bağlantılı olarak da insana kılavuzluk edecek olan peygamberdir.⁸³ İşte bu noktada haber önem arz etmektedir. Esasında İmam Mâturîdî haber kavramını tartışmaya açarak, resûlün haberini temellendirmeye çalışmaktadır.⁸⁴

Diğer taraftan İmam Mâturîdî'nin çerçevesini belirttiği üzere, insanda arzulanmayan şekilde çatışma doğuracak ve kimilerince bir bilgi kaynağı olarak belirtilen ilham, kura ve kehânet gibi şeylerin mukaddem sistematikte yeri yoktur:

“Bu iki husus (zihinde sübût bulan şey ile ilham) bilgi vasıtası olmaktan uzaktır. Çünkü dinler arasında tezat ve tenâkuz noktalarının mevcudiyeti açıktır; hem de her din sâlikinin kanaatine göre kendisi haklıdır. Doğru bilgi vasıtası olan bir şeyin bu fonksiyonu işlemesi imkânsızdır, çünkü bu durumda (kişi zihninde) yanlışa bizzat doğrunun şeklini giydirmektedir. Yine kanaatleri realiteye bu kadar aykırı olan birine güvenmek de muhaldir, zira o, kendi ilhamına göre yanlış yolda bulunan muhalifinin nezdinde makbul sayılan bir telakkiyi doğru olarak kabul etmiştir. Burada birbirine karşı iki ayrı gruptan her birinin, görüşünü ortaya koyarken, öbüründen farklı bir delili yoktur. Bu husus (yukarıda söz konusu edildiği gibi), toplumları yok oluşturan ayrılık ve zıtlaşmayı bertaraf edemeyen bir kargaşa türüdür. Bu gerçeğe bağlı olarak şunu da belirtmek gerekir ki akıl sahibinin âciz kaldığı hususlarda gerçeğin kura ile belirlenmesi yöntemi de tutarsızdır, çünkü tesadüfe bağlı olarak çıkabilecek kuraya rızâ gösterilmesi için zor kullanmak kabul edilebilecek bir şey değildir. İz süren ve tahminlere dayanarak nesep tesbit eden (kâhin türünden) kimenin durumu da bundan farklı sayılmaz. Şu hâlde bu son iki yöntemin de (kura ve kehânet) doğruyu bulma vasıtası olması mümkün görünmemektedir.”⁸⁵

Sonuç itibariyle nesne ve olayların gerçekliklerine götürecek yegâne yollar; duyular yoluyla oluşan, insanın kendisinin farkına

⁸³ Bkz. el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, ss. 4-5.

⁸⁴ Bkz. Şık, “Mâturîdî'den Farklılaşan Mâturîdîlik”, s. 54.

⁸⁵ el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 9.

varmasını sağlayan ve inkârı mümkün olmayan idrak ve bunun yanında haberler ve akıldır.⁸⁶

Akılların tek başına kavrayamadığı birtakım iyilikler ve kötülükler vardır ki bunların ancak duyu ve haber yoluyla öğrenilmesi esastır. Yani konuşma ve kulak verip dinleme olmalıdır ki akıl da bunu değerlendirip sonuca ulaşabilsin. Haberi inkâr etmek bir anlamda kişinin kendisini inkâr etmesi olacaktır. Zira onu da inkâr edebileceği yegâne aracı yine haberdur. Dolayısıyla haber reddedilmesi mümkün olmayan bir bilgi vasıtasıdır.⁸⁷ Haberin bilgi vasıtası olarak kabul edilmesi aklî bir zorunluluk olduğuna göre peygamberlerin haberinin de benimsenmesinin zarûriyeti ortadadır. Zira bu haberin doğruluğu mu'cizelerle ispatlandığından ve ayrıca bundan başka insanı itmi'nâna ulaştıracak başka bir haber olmadığından ondan daha kuvvetli bir delil yoktur.⁸⁸ Böylece İmam Mâturîdî, hatadan ma'sun tek haberin peygamber haberi olduğunu ortaya koymaktadır. Buradan hareketle onun, haberleri, nebevî ve nebevî olmayan şeklinde ayırladığını söylemenin mümkün olduğu belirtilmektedir. Bir anlamda haber-i resûl Hz. Peygamber'den bir topluluk tarafından aktarılırken, doğruluklarına delilleri olmayan bu kitlenin, bu haberin aracılığıyla ihtiyaç duydukları delile kavuştuğunu söylemek mümkündür.⁸⁹

İmam Mâturîdî'nin mütevâtir habere ilişkin değerlendirmesine geçmeden önce haberi ayırdığı kısımlara ilişkin birtakım değerlendirmelere yer vermek gerekir. İlkine göre yapılan değerlendirmede haber; genel haberler ve haber-i resûl; peygamberin haberi de mütevâtir ve âhâd şeklinde taksim edilmektedir.⁹⁰ İkincisine göre peygamberden gelen haber; vahiy ve haber-i resûl; haber-i resûl de ahbâru'r-resûl (Allah'tan peygambere ulaşan haberler) ve el-ahbâru'l-letî tentehî ileynâ mine'r-resûl (hadîs literatürü) şeklinde ayrılmaktadır.⁹¹ Üçüncüsüne göre de açık olmadığı vurgulanmakla

⁸⁶ Bkz. el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, ss. 9-10.

⁸⁷ Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Tıǧlı, "İmâm Mâturîdî'de Haber-i Vahidlerin Değeri", s. 585.

⁸⁸ Bkz. el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 11.

⁸⁹ Bkz. Correa, "The Vehicle of Tawâtur in al-Mâturîdî's Epistemology", s. 381.

⁹⁰ Bkz. Şık, "Mâturîdî'den Farklılaşan Mâturîdîlik", s. 54. Bu taksimatın ikinci bölümüyle benzerlik açısından krş. Tıǧlı, "İmâm Mâturîdî'de Haber-i Vahidlerin Değeri", s. 593.

⁹¹ Bkz. Tıǧlı, "İmâm Mâturîdî'de Haber-i Vahidlerin Değeri", ss. 585-586.

birlikte mütevâtir ve haber-i resûl şeklindeki ayrımdır.⁹² Her ne kadar bu ayrımlar, konunun anlaşılmasını kolaylaştırmaya ilişkin gayretler olarak ortaya konmuşsa da esasında İmam Mâtürîdî'nin haberlere ilişkin satırları dikkatli okunursa haber-i resûlü, kısımlara ayırmaktan öte ona ayrı bir yer verdiği görülecektir. Başka bir ifadeyle onun, haber-i resûlü mütevâtirden ve âhâddan daha üst bir konumda değerlendirdiği düşünülmektedir. Bir anlamda haber-i resûlün istidlâlî olması tevâtürün değerlendirilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Yani tevâtür, söz konusu haberin ispatlanma aracıdır. Buradan hareketle İmam Mâtürîdî'nin mütevâtir haberi özellikle Kur'an-ı Kerim'in nesilden nesile aktarımdaki mevsûkiyet bağlamında kullandığı söylenebilir. Nitekim Ebü'l-Hüseyn Ahmed İbn Râvendî (ö. 301/913-14 [?]) ile Ebû İsâ Muhammed el-Verrâk'ın (ö. 247/861) Kur'an'ın haber-i vâhid ile nakledildiği iddialarına bu mantıkla karşı çıkar. Buna göre, her tabaka naklettikleri haberle tevâtürün tüm şartlarını hâiz bir şekilde güvenilirliklerini elde etmişlerdir. Bu bağlamda muzaffer bir komutanın ölüm haberinin tüm engellemelere rağmen yayılması örneği kullanılır. Nitekim bir peygamberin gelişi ve ondan haberdar oluşu olağan şartların da ötesinde gerçekleşir ve onun yaşadığı toprakları aşarak en ücra yerlere kadar ulaşır.⁹³ Bu bağlamda İmam Mâtürîdî'nin açıklamalarından hareketle ortaya konulan tevâtürün şartlarına dikkat etmek gerekir. Zira burada, sadece haberin niteliği değil aynı zamanda geldiği kaynakla Allah'ın lütfu da söz konusu edilmektedir:

- Haber, hatadan korunmuş birisinden gelmelidir.⁹⁴
- Haberi rivâyet eden kişi, ona fiziksel olarak da şahit olmalıdır.

⁹² Bkz. Correa, "The Vehicle of Tawâtür in al-Mâtürîdî's Epistemology", s. 378. Hanifi Özcan bu konuda daha sistematik bir değerlendirme yapmaktadır. Buna göre o, İmam Mâtürîdî'nin haberi, kaynağı ve bize ulaşma şekli bakımından ikiye ayırdığını ifade etmektedir. Kaynağı bakımından: 1a. Vahiy (Allah'tan Hz. Peygamber'e), 1b. Haber-i Resul (Hz. Peygamber'den insanlara), 2. İnsanlardan kaynaklanan haber (İnsanın soyu, gıdalar, ülkeler vb.). Bize ulaşma şekli bakımından: 1. Haber-i Mütevâtir, 2. Haber-i Âhâd. Bkz. Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, s. 82 vd.

⁹³ Bkz. Correa, "The Vehicle of Tawâtür in al-Mâtürîdî's Epistemology", ss. 381-383.

⁹⁴ Burada hatadan korunmuşluktan maksat, Şîâ'nın masumiyet teorisindeki bir içerik değil aksine vahiy bağlamındaki bir korunmuşluktur. Bkz. el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 4.

- Haber, doğruluğunun sabit olabilmesi için ciddi bir aktarım düzeyine veyahut geniş bir uygulama alanına sahip olmalıdır.
- Allah'ın lütfuyla desteklenmelidir.⁹⁵

Bütün bu açıklamalar ışığında İmam Mâturîdî, peygamberlerden bize ulaşan haberlerin esasında yanılmaları mümkün olan kimseler kanalıyla ulaştığını belirtmektedir. Nitekim onların mu'cize sahibi peygamberler gibi doğruluklarına delilleri yoktur ve naklettikleri haberin araştırılması gerekir. Bu araştırma sonucunda her biri naklettiği haberin peygamberden duyulduğunu telakki eder, doğruluğuna inanır ve bunlardan her biri haber verdiklerinde, ortak bir zeminde olduklarından güvenilirlikleri de ortaya çıkmış olur. Yine peygamberlerden bunun dışında ulaşan haberler vardır ki bunların doğrulukları, tevâtüren ulaşan nassa uygunluklarına göre test edilir ve hangi yön ağır basarsa, ihtimaliyet de göz önünde bulundurularak, ona göre amel etmek gerekir. Sonuç itibarıyla gerek duyu gerekse de haber yoluyla bilgi elde edilirken istidlâle ihtiyaç vardır ki bunu da sağlayacak temyiz gücü akıldır. Zira Allah, delillerle sabit olan mevcudâtı akıl yürütme yollarına bağlı olarak değerlendirmiştir.⁹⁶

218 | db

Diğer taraftan, özellikle bir haberin tevâtür derecesine ulaşma sayısı ile ilgili yapılan değerlendirmelere gelince bu hususta Yahudiler ile Hıristiyanların Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği iddialarının ön plana çıktığı görülmektedir. Buna göre ilk başta altı yedi kişi kanalıyla nakledilen bu haberin sonra yaygınlık kazandığı ifade edilmektedir.⁹⁷ Ayrıca bu haberin yukarıda mezkûr şartları da taşımadığı düşünülebilir.

İmam Mâturîdî'nin haber teorisini de içeren ilmî anlayışının sonraki süreçte ihmal edildiği yönünde önemli eleştiriler bulunmaktadır.⁹⁸ Bu eleştirilerden biri de iddia edildiği üzere, Mâturîdîlerin

⁹⁵ Bkz. Correa, "The Vehicle of Tawâtur in al-Mâturîdî's Epistemology", s. 380.

⁹⁶ Bkz. el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, ss. 12-13.

⁹⁷ Bkz. Tıgılı, "İmâm Mâturîdî'de Haber-i Vahidlerin Değeri", s. 586. Er-Râzî de benzer bir görüşü dile getirmektedir. Bkz. er-Râzî, *el-Mahsul fi İlm-i Usûli'l-Fıkıh*, c. IV, s. 256.

⁹⁸ Bu bağlamdaki bir değerlendirme için bkz. Mehmet Kalaycı, "Eş'ârî'nin İkmali Mâturîdî'nin İhmali: İki İmamın Gelenekleri İçerisindeki Konumlarına Dair Bağlamsal Bir Analiz", *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâturîdî Uluslararası Sempozyumu, Eskişehir (28-30 Nisan 2014)*, haz. Ahmet Kartal, İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014, ss. 133-144.

özellikle haber kavramının içeriğine yönelik ortaya koydukları dönüşümdür. Buna göre İmam Mâturîdî, haberin niteliğinden ziyade bunun akıl süzgecinden geçirildikten sonra değer yüklenmesine odaklanırken sonraki âlimler, “yalanda ittifak etmeleri mümkün olmayan kimseler” gibi ifadelerle senet zincirinin sorgulanmaksızın sorunsuz kabul edilmesini ön plana çıkarmışlar, daha da ötesi “doğru haber” sınırlandırmasıyla Ashabu’l-hadîs çizgisine kaymışlardır.⁹⁹ Bu eleştiriye tam anlamıyla katılmak mümkün değildir. Zira daha önce de zikredildiği üzere Ashabu’l-hadîs’in âhâd rivayetleri bile itikâdi bağlamda kullandıkları bilinen bir husustur. Mâturîdî âlimlerin bu derecede bir tavır benimsediklerini ve “senet eksenli bir yaklaşımı”¹⁰⁰ öncelediklerini söylemek zordur. Aksine İmam Mâturîdî’nin açıklamalarından hareketle daha farklı bir izah tarzını tercih ettiklerini söylemek mümkündür. Aslında doğru haber vurgusuyla, inkârı mümkün olmayan, herkes tarafından kabul edilebilecek hususları vurguladıkları düşünülebilir. Nitekim haber-i sadık vâkıya uygun olan haber şeklinde tanımlanırken haber-i kâzib de vâkıya uygun olmayan haber biçiminde ifade edilmektedir.¹⁰¹ Kaldı ki haber-i sadığın bir alt türü olarak kabul edilen haber-i mütevâtirle kastedilenin, İmam Mâturîdî’nin genel haberlerle çizdiği çerçeveye benzer olduğunu söylemek mümkündür. Bu haber için verilen örnekler, âhâd bir habere konu olacak şeylerden öte herkesin inkâr etmesinin mümkün olmadığı uzak beldelerin ve geçmiş hükümdarlıkların varlığıdır.¹⁰² Örneğin Osmanlı Devleti’ni sevmeyen bir insan bile onun olmadığına dair herhangi bir şey söylemez. Böyle bir iddianın yerine kelâmcıların koydukları ilkelere zaman zaman riayet etmedikleri, örneğin Hz. Peygamber’e atfedilen hissî mucizeler bağlamında getirilen izah tarzının açıklamaya muhtaç olduğu gibi hususlara dikkat çekilebilir.¹⁰³

⁹⁹ Şık, “Mâturîdî’den Farklılaşan Mâturîdîlik”, s. 55-56.

¹⁰⁰ Bu kavramsala ilişkin geniş bilgi için bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, ss. 61-67.

¹⁰¹ Bkz. Teftâzânî, *Şerhu’l-Akâidi’n-Nesefiyye*, s. 17.

¹⁰² Bkz. Teftâzânî, *Şerhu’l-Akâidi’n-Nesefiyye*, ss. 17-18; Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûli’l-Din*, s. 18. er-Râzî, mütevâtir haberin, bizatihi doğruyu ifade ettiğini belirtir. Bkz. er-Râzî, *el-Mahsul fi İlm-i Usûli’l-Fıkh*, c. IV, s. 226.

¹⁰³ Bkz. Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûli’l-Din*, ss. 46-54. Konuya ilişkin bazı değerlendirmeler için bkz. Adil Bebek, “Kelâm Literatürü Işığında Mucize ve Hz. Muhammed’e Nisbet Edilen Hissi Mucizelerin Değerlendirilmesi”, *MÜİFD*, 2000/18, ss. 121-148; İsrail Balcı, *Hz. Peygamber ve Mucize*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014; İsrail Balcı, “Bedir Savaşıyla İlgili Mucizevi Rivayetlerin Kur’ân, Hadis ve Tarih Verilerine Göre Kritiği”, *İSTEM*, 2009/7, Sy. 13, ss. 85-124; İsrail Balcı, “Şakku Sadr Hadisesine Dair

Sonuç

Haber kavramının bir çeşidi olarak haber-i mütevâtir, kelâmdeki bilgi teorisinin en önemli kavramlarından biridir. Zira kelâmcıların, özellikle haberi müstakil bir bilgi kaynağı olarak ele almalarının temel nedeni, dinin tamamen haber niteliğinde olan vahiy kavramına dayanıyor olmasındandır. Çünkü vahyin verdiği bilgi kesin ve güvenilir bir bilgi düzeyinde ispatlanıp kabul edilmezse din düşüncesinin bina edildiği temel, güvenilirliğini kaybedecektir. Diğer taraftan haberin, iletenin ve iletilen şeyin niteliği açısından da tartışılması önemlidir. Özellikle de haberin doğru veya yanlış olabilme hususiyetinin değerlendirilmesi ve İmâm Mâturîdî sonrasındaki süreçte kesin bilgi ifade etmesi bakımından dinin temelleri söz konusu edilecekse haber-i sadık vurgusunun öncelenmesi de anlamlıdır. Çünkü inanç, kesin ve net bir bilgi üzerine ancak temellendirilebilir. Dolayısıyla bu kavramla hedeflenen küllî bir bakış açısı ortaya koymaktır.

220 | db

Kelâm ilminde mütevâtir haber, dar anlamda Hz. Peygamber'den rivayet edildiği belirtilen nakiller etrafında tartışılmaktan öte daha geniş bir çerçevede kullanıma sahip olmuştur. Bu haber, özellikle kelâmcılar tarafından Ehl-i kitap diye tabir edilen Yahudilere ve Hıristiyanlara karşı Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispatlamak üzere kullanılmıştır. Öncelikle Hz. Musa ve Hz. İsa'nın peygamberliklerinin delilleri olan mu'cizeler üzerinde durulmuş ve Hz. Muhammed'in de mu'cizesinin Kur'an-ı Kerim olduğu vurgulanmıştır. Kur'an-ı Kerim, mu'ciz yönüyle, bizatihi kendisiyle inkârcılara karşı meydan okumuştur. Kur'an-ı Kerim, bu meydan okumasıyla günümüze kadar tevâtüre ulaşmış ancak, ona karşı çıkanlar iddialarını temellendirememişler ve temellendirdiklerine dair hiçbir bilgi bize ulaşmamıştır. Diğer taraftan Ehl-i sünnet kelâmı, mütevâtir haber kavramını, Şîî kelâmın imâmet bağlamındaki iddialarını çürütmek üzere de ciddi bir argüman olarak kullanmıştır.

Sonuç itibarıyla haber-i mütevâtir, İmâm Mâturîdî'nin bilgi teorisinin önemli bir parçası olarak ön plana çıkmış ve kelâmda bilgi vasıtası olarak kabul edilen haberin en önemli türü olarak tartışılmalıdır. Burada İmâm Mâturîdî'nin ortaya koyduğu en önemli nokta ise mütevâtir haberi, haber-i resûlün bir çeşidi olarak gör-

Rivayetlerin Kritiği", *İSTEM*, 2013/11, Sy. 11, ss. 11-38; Zübeyir Bulut, "Peygamberleri Tasdik Aracı Olarak Mucizeler", *AİBÜİFD*, 2015/3, Sy. 5, ss. 17-26.

mektense bu haberi, peygamber haberinin istidlâlî olarak ispatlanmasının en önemli unsuru olarak temellendirmesidir. Bu bağlam vahiy geleneğinin son halkası olarak Kur'an-ı Kerim'in kıyamete kadar tüm insanları muhatap almasının çerçevesini de açıklar mahiyettedir. Bir haberin doğruluğu kadar onun insanlara ulaşma yolu da bir o kadar önemlidir. Bu bakımdan İmam Mâtürîdî'nin konuya yaklaşımı, tutarlı bir bakış açısını, daha da ötesi Allah-insan-evren ilişkisinin dayandırıldığı ilkesel bir duruşu ortaya koymaya matuftur.

Kaynakça

- Abdulcebbar, Kâdî, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, thk. Mahmud Muhammed Kasım, y.y., t.y., c. XV.
- Abrahamov, Binyamin, "Necessary Knowledge in Islamic Theology", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 20/1, 1993, ss. 20-32.
- el-Askalânî, İbn Hacer, *Nüzehetu'n-Nazar fî Tavdîh-i Nuhbeti'l-Fiker*, thk. Nureddin İtr, Şam: 1997.
- Apaydın, H. Yunus, "Meşhur", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, c. XXIX, ss. 368-371.
- _____, "Mütevâtir", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, c. XXXII, ss. 208-210.
- Atay, Hüseyin, "Kur'an'da Bilgi Teorisi", *AÜİFD*, c. XVI, 1968, ss. 155-176.
- el-Bağdadî, Abdulkâhîr, *Usûli'd-Din*, İstanbul: Matbaatu'd-Devle, 1926.
- el-Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed, *Kitâb-u Temhîdi'l-Evâil ve Telhîsi'd-Delâil*, thk. İmâdu'd-Din Ahmed Haydar, Beyrut: Müessesetu'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987.
- _____, *el-İnsâf fî-mâ Yecibu İtikâduhu ve lâ Yecûzu'l-Cehl-u bihi*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2000.
- Balcı, İsrâfil, "Bedir Savaşıyla İlgili Mucizevi Rivayetlerin Kur'an, Hadis ve Tarih Verilerine Göre Kritiği", *İSTEM*, 2009/7, Sy. 13, ss. 85-124.
- _____, "Şakkı Sadr Hadisesine Dair Rivayetlerin Kritiği", *İSTEM*, 2013/11, Sy. 11, ss. 11-38.
- _____, *Hz. Peygamber ve Mucize*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- el-Basrî, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Alî, *Kitâbu'l-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkıh*, thk. Muhammed Hamidullah, Şam: el-Ma'hedu'l-İlmi'l-Ferensî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1965.
- Bebek, Adil, "Kelâm Literatürü Işığında Mucize ve Hz. Muhammed'e Nisbet Edilen Hissi Mucizelerin Değerlendirilmesi", *MÜİFD*, 2000/18, ss. 121-148.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed, *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifet-ü Ahvâl-i Sâhibi's-Şeria*, thk. Abdulmu'tî Kala'cı, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988.
- Bozkurt, Mustafa, "Müslüman Kelamında Haberin Bilgi Değeri", *AÜİFD*, XLVIII/II, 2007, ss. 83-100.
- Bulut, Zübeyir, "Peygamberleri Tasdik Aracı Olarak Mucizeler", *AİBÜİFD*, 2015/3, Sy. 5, ss. 1-31.
- el-Cibrîn, Abdullah b. Abdurrahman, *Şerh-u Usûli's-Sünne li-İmâm-i Ehli's-Sünnet-i Ebî Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel*, tşk. Ali b. Hüseyin Ebû Lûz, Riyad: Mektebet-u Dâru'l-Mesîr, t.y.
- Correa, Dale J., "The Vehicle of Tawâtür in al-Mâtürîdî's Epistemology", *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı (22-24*

- Mayıs 2009), ed. İlyas Çelebi, M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları: İstanbul, 2012, ss. 375-389.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Dersaadet: Arif Efendi Matbaası, 1318.
- el-Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâtu'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd*, thk. ve tlk. Muhammed Yûsuf Mûsâ ve Abdulmuni'm Abdulhamîd, Mısır: Mektebetu'l-Hâncî, 1950.
- _____, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Abdulazîm ed-Deyb, 1. bs., Katar: 1399, c. I.
- _____, *el-Varakât fî Usûli'l-Fıkh*, trc. Adnan Memduhoğlu, İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Düzgün, Şaban Ali, *Allah, Tabiat ve Tarih*, Ankara: Lotus, 2005.
- Erdemci, Cemalettin, “Kelâm İlminde Haberin Epistemolojik Değeri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI/1, 2006, ss. 153-176.
- Ertürk, Mustafa, “Haber-i Vâhid”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, c. XIV, ss. 349-352.
- el-Eşkar, Ömer Süleyman, *el-Akîdet-ü fillah*, Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1999.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Mustesfa min İlmi'l-Usûl*, thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1997.
- Güler, Zekeriya, “Müstefiz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, c. XXXII, ss. 135-136.
- Hansu, Hüseyin, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri)*, Van: Bilge Adamlar, 2008.
- İbn Fûrek Muhammed b. el-Hasen, *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Haseni'l-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2005.
- İbnu'l-Mûsilî, Muhammed, *Muhtasarü's-Savâiki'l-Mürselet-i ale'l-Cehmiyye ve'l-Mu'attıla li-İbni'l-Kayyim el-Cevziyye*, thk. El-Hasen b. Abdurrahman el-Alevî, Riyad: Mektebet-u Edvâi's-Selef, 2004.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn, *Kitâbu'r-Red ale'l-Mantikiyyîn*, thk. Abdussamed Şerefu'd-Din el-Kebtî, Beyrut: Müessesetu'r-Reyyân, 2005.
- el-İsfehânî, Râgıb, *el-Müfredâtu fî Garibi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut: Daru'l-Ma'rife, ts.
- Kahraman, Hüseyin, “Kelâmdaki Bilgi Teorisinin Hadis İlmi Üzerindeki Etkileri”, *U.Ü.İ.F. Dergisi*, 14/1, 2005, ss. 89-110.
- Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik ve Maturidilik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu, 2013.
- _____, “Eş'arî'nin İkmali Mâturîdî'nin İhmali: İki İmamın Gelenekleri İçerisindeki Konularına Dair Bağlamsal Bir Analiz”, *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâturîdî Uluslararası Sempozyumu, Eskişehir (28-30 Nisan 2014)*, haz. Ahmet Kartal, İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014, ss. 133-144.
- Kubat, Mehmet, “Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Hadis'in Rolü”, *Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri (13-15 Eylül 2004)*, Elâzığ: F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dekanlığı, 2004, ss. 258-181.
- Kur'an-ı Kerim Meâli, <http://kuran.diyaret.gov.tr/>, erişim tarihi: 09.11.2016.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- _____, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, thk. Ertuğrul Boynukalın ve Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2006, c. VI.
- en-Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn Muhammed, *Kitâbu't-Temhîd li-Kavâi'di't-Tevhîd*, thk. Habîbullah Hasen Ahmed, Kahire: Ezher, 1986.
- _____, *Tabsıratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993.
- el-Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed, *Usûli'd-Dîn*, thk. Hans Peter Lance, Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2003.

- Polat, Selahattin, “Mâtürîdî’ye Göre Gayb Meselesi”, *Ebû Mansûr Semerkandî – Mâtürîdî Kongresi Tebliğleri (14 Mart 1986)*, yay. Ahmet Hulusi Köker, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, t.y., ss. 99-117.
- er-Râzî, Fahreddin Muhammed, *el-Mahsul fî İlm-i Usûli’l-Fıkıh*, thk. Taha Câbir Feyyâz el-Alvânî, y.y.: Müessesetu’r-Risâle, t.y., c. IV.
- Önal, Recep, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî’ye Göre İslam Dışı Dinler*, Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, 5. Bs., Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1986.
- Özcan, Hanifi, *Mâtürîdî’de Bilgi Problemi*, İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 2012.
- Sâbûnî, Nüreddin, *el-Bidâye fi Usûli’l-Din*, thk. Bekir Topaloğlu, İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 2015.
- es-Senûsî, Muhammed b. Yûsuf, *Şerhu’l-Mukaddimât*, thk. Nizâr Hammâdî, 1. bs., y.y.: Mektebetu’l-Meârif, 2009.
- Şık, İsmail, “Mâtürîdî’den Farklılaşan Mâtürîdîlik”, *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî Uluslararası Sempozyumu (28-30 Nisan 2014)*, haz. Ahmet Kartal, İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014, ss. 51-67.
- Teftâzânî, Sadeddin, *Şerhu’l-Akâidi’n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Kahire: Mektebetu’l-Külliyâti’l-Ezheriyye, 1987.
- _____, *Şerhu’l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut: Alemu’l-Kütüb, 1998.
- Tıǵlı, Nuri, “Mâtürîdî Kelâm Ekolü Çerçevesinde Kelâmî Hadislerin Değerlendirilmesi”, *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü*, doktora tezi, 2003.
- _____, “İmâm Mâtürîdî’de Haber-i Vahidlerin Değeri”, *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâtürîdî Uluslararası Sempozyumu (28-30 Nisan 2014)*, haz. Ahmet Kartal, İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014, ss. 583-597.

